

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗЕМЛЕУСТРОЮ (КІН. XVIII – ПОЧ. XX СТ.)

Однією із провідних верств українського суспільства Лівобережної України з винятковим видом земельної власності були так звані «**малоросійські козаки**». У 1883 р. в Полтавській і Чернігівській губерніях їх нараховувалося близько 600 тис. ревільських душ, а всього осіб чоловічої і жіночої статі налічувалося 1 млн 226 тис. 271. У першій із них чисельність козаків становила 48% від усього населення губернії, а у другій – 36% [1, с. 257–284].

За Зводом законів видання 1857 р. малоросійські козаки віднесені до стану сільських обивателів, поселених на власних землях (п. 8 ст. 616 т. IX Законів про стани). Незмінним залишився їхній правовий статус і за Зводом, виданим у 1876 р. (ст. 700 т. IX Законів про стани). Відновлюючи історичну справедливість, в подальшому будемо іменувати їх **українськими козаками**.

На винятковість статусу земельної власності українського козацького стану вказували дослідники дорадянської доби, а саме Д. Багалій, М. Ковалевський, П. Лещенко, М. Шафир тощо. Правова історіографія радянського періоду із зрозумілих причин залишила проблему регулювання козацького землеволодіння у Російській імперії обабіч своїх наукових інтересів. Лише нині маємо дисертаційні роботи істориків українського права М. Гримич, Д. Селіхова, в яких здійснена спроба акцентовано звернути увагу на необхідність заповнення даної наукової прогалини.

Після підписання 3 травня 1783 р. Катериною II Указу про остаточне закріпачення селян Лівобережної України «для повного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському» правове становище козаків залишалось незмінним [2]. Проте під дію закону потрапило колишнє посполите селянство, статус якого різуче змінився. Донедавна вільні селяни з ухваленням Закону перетворювалися на кріпаків. Оскільки у багатьох громадах «козацьке товариство» володіло землями по сусідству з посполитими селянами, то між ними з перемінними успіхом точилася боротьба за «володіння» земельними ділянками один одного. Як наслідок, земельна власність козаків значно зменшилася. Такі висновки дозволимо собі зробити, порівнявши обсяги козацьких земельних володінь до запровадження кріпосного права і після його ліквідації по Суразькому повіту Чернігівської губернії.

Якщо у 1767 р. козакам у цьому повіті належало 28,6% усієї землі, що перебувала у власності сільського населення, то на долю мо-

настирських селян припадало 20%, а посполитим селянам належало 51%. У 1882 р. земельні площі, що належали козакам з правом подвірної власності, помітно зменшилися, і складали усього 6,1%. У свою чергу земельне забезпечення селян зросло до 58,5%, а колишніх монастирських, тепер державних селян, – до 35,4%.

У 1767 р. у повіті нараховувалося 256 козацьких дворів. На один двір припадало усієї землі без громадських угідь близько 52 дес. У 1882 р. (900 дворів) на один двір налічувалося лише 10 дес. землі. Словом, кожний козацький двір втратив впродовж століття близько 42 дес. землі [3, с. 599–620].

У країні, де панували кріпосницькі порядки, природно, земельна власність, альтернативна поміщицькій, мала бути поглинута. Подвірна система землеволодіння, за якої кожен господар самостійно відповідав за результати своєї праці, була чужою в умовах земельного устрою дореформенної Росії. З іншого боку, втрати козацьких посіlostей після 19 лютого 1861 р. могли статися внаслідок її продажу, в тому числі державним та колишнім кріпосницьким селянам. У такий спосіб українське лівобережне козацтво реагувало на наміри Головного комітету із селянських справ передати козацькі землі до державного фонду, адже підстави для цього були. Ще у 1834 р. українські козаки злилися з державними селянами і перебували з ними під одним управлінням. [4, с. 279].

Бажаючи, з одного боку, покращити становище козаків, а з іншого – надати їм статус осіб військового стану, Указом 25 червня 1832 р., землі, що відійшли до козаків від пращурів, або куплені, або придбані, оголошувалися козацькими. Вони «назавжди мали залишатися у козаків». Останні позбавлялися права відчуження землі будь-кому, окрім людей свого стану. Крім того, на ці ділянки не могли перекадатися стягнення з угод українських козаків, якщо вони укладалися з приватними особами не козацького походження. Для уникнення череззсмузжя і «взагалі для вигід своїх» їм дозволялося обмінювати власні землі на поміщицькі чи землі різночинців.

Положеннями цього ж Указу козаки обкладалися особливим подушним податком у розмірі 2 руб., який неодноразово підвищувався і сягнув 2 руб. 27 коп. [5]. Попри спільне перебування козаків і оброчних селян у складі одного відомства – державних маєтностей, ця сума завжди була меншою окладу оброчного і подушного податку державних селян.

Дослідники земельних відносин Лівобережжя та Слобожанщини ХІХ ст. та й нинішні не дали остаточної відповіді на питання: який тип землеволодіння (індивідуальний чи громадський) був панівним серед козацького населення названого регіону. Якцво Д. Багалій вважав його від початку приватно-правовим, а лише в ХІХ ст. «старозаймочні землі стали переділятися і перетворилися у обчеську власність» [6, с. 155], то М. Ковалевський [7] і І. Лучицький [8,

с. 39–60; 9, с. 89–120] переконували, що козацтво від початку володіло «землями не на приватно-правових, а на громадських засадах ... і як власник громадської землі розпоряджалася нею цілком вільно і самостійно».

Ближчою нам видається позиція Д. Багалія. Адже й власні міркування солідаризуються з нею. «Єдиний стан, якого нема ні в Білорусії, ні в Великоросії це стан козаків, які користуються за давніми законами, на праві **дворянському**, придбаними заслугами чи купівлею у інших власників землями», – цитуємо за текстом затвердженої 19 липня 1803 р. Його Величністю доповіді комітету, створеного для складення додаткових інструкцій до генерального межування малоросійських губерній [10]. Якщо звернемося до правового статусу дворянського стану, забезпеченого насамперед нормами «Грамоти на права, вольності і переваги благородного дворянства» 21 квітня 1785 р. (авт. «Жалувана грамота дворянству»), то прочитаємо: «Підтверджується благородним право власності не лише на поверхню землі, **кожному із них належне**; але і в надрах тієї землі, й у водах їм належне ...» [11]. Як бачимо, дворянський статус, що надавався українським козакам, законодавчо закріплював за ними право власності на землю за **кожною** фізичною особою, належною до даного стану. Мови про право громадської власності дворян, а тепер де-юре і козаків, у даному законі не ведеться.

Право власності на землю, набуте козаками на основі жалуваних грамот від самодержавної влади, по гетьманських універсалах, кріпостях чи інших правочинах, у спадок чи шляхом займанщини пустопорожніх земель [12, с. 60–61], у подальшому регулювалося спеціальними статтями т. IX Законів про стани. Так, ст. 763 визначала порядок продажу земель особистої козацької власності. Згідно зі статтею вона могла бути відчужена лише особам із числа козацького стану. Щоправда, примітка 3 до вказаної норми дозволяла продавати землі особам некозацького походження. Процедура продажу була дуже складною. Від продавця вимагалось надати палаті державних маєтностей підтвердження, що ділянка належить козаку з правом особистої власності. Даний факт мала засвідчити громада, а затвердити волосне правління [13].

Ст.ст. 764 і 765 унормовували порядок продажу земель у разі переходу із козацького до іншого «податного чи неподатного стану». Якщо особа козацького стану набувала дворянський титул, то нерухомість дозволялось передавати у спадок чи будь-яким іншим чином своїм спадкоємцям. У разі переходу козака до податного стану, міщан чи державних селян, а також постригу у ченці, його діти не спадкували батьківську нерухомість, а зобов'язані бу-

ли її продати згідно р приписами ст.763, зміст якої як правова норма затверджена імператором 11 липня 1845 р.

Висновок про те, що українські козаки володіли земельними посіlostями з правом приватної власності, на нашу думку, є достатньо обґрунтованим, з огляду, передусім, на надання імператором нормативно-правового характеру доповіді відповідного комітету від 19 липня 1803 р. З того часу обсяги права власності козаків на землю піддавалися істотній корекції, проте про застосування правового механізму її ліквідації з боку держави не йшлося.

Право власності українських козаків Лівобережжя на землю обмежувалося імперативами IX тому Законів про стани у частині права розпорядження (ст. 698-702), що були ліквідовані такими законодавчими актами, як і для землеустрою селян однодворців у 1906 р., тобто у період земельної реформи, започаткованої урядом П. Столипіна. Маємо на увазі іменний Указ від 15 листопада 1906 р., яким Микола II узаконив право усіх категорій селян, що закріпили землю в особисту власність та за рішенням сільських сходів здійснили землевідведення в натурі поза межами громади, на видачу позики під заставу особистих наділів. У сферу регулювання договірних правовідносин потрапляли такі суб'єкти права земельної власності, як сільські громади, товариства селян, окремі власники подвірних ділянок, а також ті домовласники, що виділили свої наділи зі складу громадського володіння (ст. 1). Окремим рядком в Указі законодавець прописав право малоросійських (українських) козаків на отримання позик під заставу потомствених земельних посіlostей. Щоправда, існуючі для козацьких земель обмеження у праві розпорядження повністю не скасовувалися. Йдеться про можливість передачі земель, що отримали статус особистої власності, під заставу лише чітко визначеному банку – Селянському поземельному. Комерційні банки при цьому не допускалися до операцій із заставою нерухомого майна [14, с. 31–38].

Правильність зроблених нами висновків можна перевірити судовою практикою. Козацьке приватне землеволодіння приростало кількісно за допомогою інституту давності володіння. Спори про належність земель даного типу були підсудними волосним судам. 31 січня 1870 р. волосний суд м. Борисполя Київської губернії розглянув у судовому засіданні позов козака Є. Сича проти П. Петрусь щодо незаконного, на думку позивача, заволодіння останньою орною землею в урочищі Довгані. Попри відсутність жодних документальних підтверджень на право земельної власності, суд ухвалив рішення про закріплення за відповідачем «ділянки на праві земської власності» [15]. Волосна судова практика показала ще один шлях набуття козаками приватної земельної власності.

Список літератури: 1. Шафир М.П. Об установленных законом ограничениях в отношении отчуждения, принадлежащих малороссийским казакам потомственных зе-

мель//Журнал министерства юстиции. 1899. Апрель. 2. Полн. Собр. Зак. Рос. имп.. Т.ХХI. №15 936. 3. Лучицкий И.В. Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1767 и 1882 гг. // Юридический вестник. 1899. №12. 4. Курдиновский В.И. Об ограничениях прав собственности на недвижимые имущества по Закону (по русскому праву). Одесса, 1904. 5. Полн. Собр. Зак. Рос. имп. Т.ХХI. №5458. 6. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. Х., 1993. 7. Ковалевский М.М. Общинное землевладение в Малороссии в XVIII веке // Юридический вестник. 1885. №1. 8. Лучицкий И.В. Общинное землевладение в Малороссии // Исток. 1882. №7. 9. Лучицкий И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии // Северный вестник. 1889. № 1. 10. Полн. Собр. Зак. Рос. имп. Т.ХХI. № 20806. 11. Полн. Собр. Зак. Рос. имп. Т.ХХII. № 16187. 12. Права, за якими судяться малоросійський народ 1743. К., 1997. 13. Полное Собр. Зак. Рос. имп. Т. IX. № 33837. 14. Именной Высочайший Указ Правительствующему Сенату 15 ноября 1906 года // Как могут крестьяне и казаки заложить свои наделные и казачьи земли и для какой надобности разрешается этот залог. Полтава, 1907. 15. Київський обласний державний архів. Ф.1251. Бориспольское волостное управление Киевского уезда. Оп.2. Спр.16. Решения волостного и третейских судов за 1870 г.

Надійшла до редколегії 05.09.07

О. А. Гавриленко

ПРАВОВІ ВЗАЄМИНИ ПІВНІЧНОПРИЧОРНОМОРСЬКИХ ДЕРЖАВ-РЕСПУБЛІК З РИМОМ (ДРУГА ПОЛ. I СТ. ДО Н.Е. – ТРЕТЯ ЧВЕРТЬ III СТ. Н.Е.)

Проблема правових взаємин північнопричорноморських держав та Риму в другій пол. I ст. до н.е. – третій чверті III ст. н.е. вбачається однією з найцікавіших з точки зору розуміння місця та ролі стародавніх держав, що розташовувалися на теренах сучасної України, у світовому цивілізаційному процесі. Вітчизняна юридична наука до цього часу має суттєві лакуни у висвітленні цих питань. Водночас варто зазначити, що вітчизняні та зарубіжні історики, археологи вже з початку ХХ ст. виявляли інтерес до названої проблеми. Окремі аспекти правовідносин держав Північного Причорномор'я з Римською імперією у своїх працях розглядали В. Д. Блаватський, В. М. Д'яков, С. В. Д'ячков, В. М. Зубар, В. І. Кадєєв, М. І. Ростовцев, С. Ю. Саприкін, Н. О. Сон, В. П. Яйленко та ін. [1, с. 3–92; 2; 3; 4, с. 34–35; 5, с. 58–59; 6, с. 87–99; 7, с. 1–16; 8, с. 1–21].

Достатньо розвинені та сталі держави, які існували в античну епоху на території півдня сучасної України, – Ольвія, Херсонес, Тіра, Боспорське царство – були тісно пов'язані з тогочасними центрами цивілізації. Друга половина I ст. до н.е. – третя чверть III ст. н.е. – час активних контактів античних держав Північного Причорномор'я з Римською імперією. Після трагічної загибелі в 63 р. до н.е. Мітридата VI Євпатора вони надовго потрапляють до зони військово-політичного впливу Риму. Римське право до певної міри позначається на розвитку правових інститутів цих держав.

Виходячи з аналізу відомих епіграфічних та нарративних джерел, дослідники зазначають, що кожній з держав Північного При-